

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η έλξη που άσκησαν στον Καζαντζάκη ο φασισμός και ο ναζισμός κατά τη δεκαετία του 1930

Στον πρώτο τόμο της μελέτης αυτής εξέτασα την *Οδύσσεια* ως μια μορφή «μυθοποίησης» των εμπειριών που είχε ο Καζαντζάκης μέχρι το 1929 –ως ένα είδος επεξεργασίας στο επίπεδο της φαντασίας όλων των ματαιωμένων προσπαθειών του για δράση. Προσπάθησα επίσης να διατυπώσω την έννοια της «λευτεριάς», δηλαδή της νέας «πολιτικής» στάσης του συγγραφέα, η οποία περιλάμβανε πολλά στοιχεία τόσο από την εθνικιστική και αριστερή ιδεολογία όσο και από τον βουδισμό. Όταν στο τέλος αυτού του τόμου θα έχουμε αναλύσει την *Αναφορά στον Γκρέκο*, θα διαπιστώσουμε ότι ο Καζαντζάκης ορίζει για μια ακόμα φορά τη «λευτεριά» ως στόχο του πνευματικού ταξιδιού του, μόνο που αυτή τη φορά την αποκαλεί «Οδυσσέα».

Η *Οδύσσεια* πήρε πολύ χρόνο για να γραφτεί. Αν παραβλέψουμε το πρώτο προσχέδιο, η σύνθεση του έργου ολοκληρώθηκε σε στιγμές έντονης συγγραφικής δραστηριότητας που εκτείνονταν σε ένα διάστημα εννέα ετών. Ωστόσο, ο πραγματικός χρόνος που αφιέρωσε ο Καζαντζάκης στις έξι επεξεργασίες του έργου ήταν περίπου είκοσι τέσσερις μήνες, πράγμα που εξηγεί γιατί κατάφερε να κάνει παράλληλα τόσα πολλά πράγματα την περίοδο αυτή (1929-1938). Θα πρέπει επίσης να αντιληφθούμε ότι το έπος απέκτησε την οριστική του μορφή μετά την ολοκλήρωση του τρίτου προσχεδίου (1932) και ότι στις επεξεργασίες που ακολούθησαν ο Καζαντζάκης δεν έκανε τίποτα περισσότερο από το να βελτιώσει κάποια ξεχωριστά τμήματά του, προσθέτοντας μεταφορές και έννοιες σχετικές με τις πιο πρόσφατες εμπειρίες του (Πρεβελάκης 1965β:126-127). Καίτοι ενσωματωμένες ως ένα βαθμό στο έργο, οι εμπειρίες αυτές δεν αλλοιώνουν την ουσία του θέματος. Γι' αυτό και αισθάνομαι δικαιωμένος από το γεγονός ότι σχολίασα το έργο αυτό ολοκληρωμένο αμέσως μετά την εκ μέρους μου ανάλυση των εμπειριών του Καζαντζάκη στη Ρωσία, της τερτσίνας για τον *Τόντα-Ράμπα*, καθώς και του τρίτου «πολιτικού» σταδίου του –της «λευτεριάς»– που ο ίδιος ανάγει γύρω στο 1933. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι του συνέβησαν πολλά πράγματα ενόσω έγραφε την *Οδύσσεια*, τα οποία και πρέπει να εξετάσουμε επισταμένα.

Οι εμπειρίες αυτές αποτέλεσαν τον οδηγτικό μίτο του Καζαντζάκη τα κρίσιμα χρόνια της εισβολής των Ιταλών και των Γερμανών στην Ελλάδα, της κατοχής της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα, της Αντίστασης, του Εμφύλιου Πολέμου, της προσπάθειας του συγγραφέα να επανακάμψει στην πολιτική ζωή του τόπου και της συγγραφής των ακόλουθων έργων: *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, Προμηθέας* (Τριλογία), *Καποδίστριας και Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος*.

Εκτός από τη συγγραφή της *Οδύσσειας*, η γενικότερη δράση του Καζαντζάκη κατά την περίοδο 1932-1940 ήταν, ως συνήθως, αρκετή για να γεμίσει τη ζωή ενός λιγότερο δραστήριου ανθρώπου. Πέρα από δύο ταξίδια στην Ισπανία (1932-1933 και 1936), ένα ταξίδι στην Ιαπωνία και την Κίνα (1935) και μια επίσκεψη στην Αγγλία (1939), συνέχισε να γράφει ακατάπαυστα. Λόγω των συνεχών οικονομικών προβλημάτων του, ο συγγραφέας ενδιαφερόταν να προσεγγίσει το ευρύτερο αγοραστικό κοινό που η *Οδύσσεια* δεν θα μπορούσε ποτέ να αγγίξει. Γι' αυτό και έγραψε μια δίτομη ιστορία της ρωσικής λογοτεχνίας, μια σειρά παιδικών βιβλίων, τον πρώτο τόμο ενός γαλλοελληνικού λεξικού, πέντε κινηματογραφικά σενάρια και ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ισπανία, την Ιαπωνία, την Κίνα, την Πελοπόννησο και την Αγγλία, οι οποίες αργότερα αποτέλεσαν τον κύριο κορμό του τετράτομου έργου του *Ταξιδεύοντας*. Επιπλέον, μετέφρασε επιλεγμένα λυρικά ποιήματα σύγχρονων Ισπανών ποιητών, ολόκληρη τη *Θεία Κωμωδία*, το έργο του Πιραντέλο *Απόψε αυτοσχεδιάζουμε* και το πρώτο μέρος του *Φάουστ* του Γκαίτε. Εκτός αυτών, δούλεψε ξανά τα άρθρα με τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του από την Ανατολή, όπως και τα άρθρα για τη Ρωσία, με σκοπό να γράψει στα γαλλικά μια νουβέλα με τίτλο *Le jardin des rochers* (1936, *Ο βραχόκηπος*). Την ίδια περίοδο συνέθεσε τις περισσότερες από τις τερτσίνες του για τις μεγάλες προσωπικότητες που τον είχαν επηρεάσει περισσότερο. Τέλος, έκανε ένα πρώτο σχέδιο –και αυτό στα γαλλικά– ενός μυθιστορήματος, το οποίο αργότερα έγινε γνωστό με τον τίτλο *Ο καπετάν Μιχάλης*, ενώ ολοκλήρωσε στα ελληνικά και τρία φιλόδοξα θεατρικά έργα: *Ο Θθέλλος ξαναγυρίζει*, *Μέλισσα* και *Ιουλιανός ο Παραβάτης* (γραμμένα το 1936, 1937 και 1939 αντίστοιχα).

Το τεράστιο αυτό έργο δεν συνδέεται άμεσα με τις πολιτικές θέσεις του Καζαντζάκη κατά τη δεκαετία του 1930. Ωστόσο, πρέπει να μελετήσουμε ορισμένα κείμενά του αν θέλουμε να κατανοήσουμε την εξέλιξη της πολιτικής στάσης του κατά την κρίσιμη περίοδο που ακολουθεί τη συγγραφή της *Οδύσσειας* –περίοδο κατά την οποία αναζωπυρώθηκε μέσα του ένας πιο ώριμος εθνικισμός, διαφορετικός από τον δραγουμέιο σοβινισμό της δεκαετίας του 1910. Πολλά μυθιστορήματα και θεατρικά έργα που έγραψε μετά το 1940 επηρεάστηκαν από τη νέα αυτή πολιτική στάση του.

Μπορούμε ήδη να δούμε ότι ο χαρακτηρισμός «λευτεριά» που ο Καζαντζάκης αποδίδει σε μια υποθετική τελική φάση, η οποία διαρκεί από το 1933 μέχρι τον θάνατό του, χρήζει κάποιων διευκρινίσεων. Τα είκοσι πέντε περίπου χρόνια

που απέμεναν μέχρι τον θάνατό του δεν ήταν καθόλου στατικά, μια και υπήρξαν πολλές αλλαγές και σημαντικές εξελίξεις στη ζωή του. Ωστόσο, ο χαρακτηρισμός «λευτεριά» περιγράφει με ακρίβεια την περίοδο αυτή, αφού ο Καζαντζάκης υπάκουε πάντα στη δημιουργική φαντασία χωρίς να χάνει την πίστη του στη *μελλοντική* πολιτική αποτελεσματικότητα της *κραυγής* που εξέφερε. (Αυτό το στοιχείο της μελλοντικότητας είναι που με κάνει να χαρακτηρίζω την πολιτική στάση του εσχατολογική.) Ωστόσο, η βασική αυτή στάση περιλαμβάνει πολλές αποχρώσεις ή, για να είμαι ακριβέστερος, πολλές αναβιώσεις συμπεριφορών και διαθέσεων που είχαν ξεπεραστεί. Ο Καζαντζάκης ποτέ δεν εγκατέλειψε πραγματικά μια πίστη του. Ό,τι τολμούμε να αποκαλέσουμε «θέσεις» ή «φάσεις» ήταν απλώς προτεραιότητες που διαμορφώνονταν όταν η εν εξελίξει σύγκρουση των αντιθέτων καταλάγιαζε προσωρινά. Ως εκ τούτου, η «λευτεριά», εννοούμενη ως γενική αρχή, είναι δυνατόν να οριστεί ως μια προτεραιότητα την οποία ο συγγραφέας δεν αμφισβήτησε τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια της ζωής του. Παρ' όλα αυτά, πρόκειται για μια προτεραιότητα που επικαλύπτει τις ίδιες συγκρούσεις στις οποίες αναφερθήκαμε νωρίτερα, και, πιο συγκεκριμένα, εκείνες ανάμεσα στη συμμετοχή και την απόσυρση, τη δράση και την τέχνη.

Όσο ο Καζαντζάκης επέτρεπε στον εαυτό του να αναμειγνύεται στην πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου τόσο ερχόταν σε αντίθεση με τη συνεχή έλξη που του ασκούσαν τα δύο άκρα του πολιτικού φάσματος, με το μίσος του για την αστική τάξη να παραμένει, όπως πάντα, ο μοχλός που τον βοηθούσε να κινείται πότε προς το ένα και πότε προς το άλλο. Τη δεκαετία του 1930 αρνήθηκε να ανταχθεί στον φασισμό: τη δεκαετία του 1940 επανέκαμψε για λίγο στον κοινοβουλευτικό σοσιαλισμό, τον οποίο είχε απορρίψει την εποχή που ζούσε στο Παρίσι αλλά και την εποχή που ήταν μαχόμενος κομμουνιστής: τη δεκαετία του 1950, εναπόθεσε τις ελπίδες του στον Πρόεδρο Μάο. Πρέπει ωστόσο να επαναλάβω ότι όλα αυτά συνέβαιναν στο μέτρο που αναμειγνυόταν στην κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου του. Και αυτό γιατί η αγνόηση όλων αυτών των εκκοσμηκωμένων πεποιθήσεων αποτελούσε ανέκαθεν μια *α-κοσμική* υποταγή σε ό,τι εδράζεται στην υποκειμενικότητα, τη φαντασία και την εσχατολογία, καθώς επίσης και στη «λευτεριά», όπως προσπάθησα να την ορίσω στον πρώτο τόμο, δηλαδή ως «την κατάσταση μιας δημιουργικής ψυχής που εκφράζεται μέσα από την τέχνη» (Bien 2001:237, 1989α:188). Δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε ότι ο Καζαντζάκης ήταν ταυτοχρόνως κομμουνιστής, φασίστας, μαοϊκός, σοσιαλιστής και εθνικιστής! Από αυτή την άποψη, το βασίλειό του δεν ανήκε στον κόσμο αυτό (Πρεβελάκης 1965β:342).

Ωστόσο, είχε πάντοτε πολλά πράγματα να πει για την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της εποχής του, όπως και για τον φασισμό και τον ναζισμό που κυριάρχησαν σε ολόκληρη την Ευρώπη τη δεκαετία του 1930. Είναι λοιπόν σημαντικό να φέρουμε στο φως όσα στοιχεία γνωρίζουμε για τη στάση του Καζα-

ντζάκη έναντι όλων αυτών των «-ισμών», έτσι ώστε να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα αποφεύγοντας εύκολους χαρακτηρισμούς και ετικέτες.

Η έλξη του Καζαντζάκη προς τη Δεξιά, η οποία χρονολογείται από τα πρώτα χρόνια της παραμονής του στο Παρίσι (1908-1909), έγινε και πάλι αισθητή το 1924, όταν κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «ο Μουσολίνι είναι, ίσως, πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι ωστόσο συνηθίσαμε να θαρρούμε» (1958α:236). Το ενδιαφέρον είναι ότι τα στοιχεία που θαύμαζε ο Καζαντζάκης στον Μουσολίνι ήταν αυτά ακριβώς που είχε θαυμάσει στους κομμουνιστές του Βερολίνου στις αρχές της δεκαετίας του 1920 και, περίπου μια δεκαετία νωρίτερα, στον υπερεθνικιστή Ίωνα Δραγούμη (1878-1920), η μεγάλη επιρροή του οποίου πάνω του καταγράφεται στον πρώτο τόμο αυτής της μελέτης. Η επιρροή αυτή οφειλόταν σε ένα σύνολο στοιχείων, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν η ολιστική ιδεολογία, η υποταγή του ατόμου σε μια «μυστικιστική» ολότητα, η νεανική ζωντάνια, ο δογματικός δαρβινισμός, η υπεροχή της θέλησης έναντι του πνεύματος, η λατρεία της τελετουργίας και το μίσος προς την αστική ηθικολογία. Ας μην ξεχνάμε ότι οι κατά καιρούς πεποιθήσεις του Καζαντζάκη ήταν οι τρόποι που κάθε φορά επινοούσε για να εκφράσει θέσεις ευρύτερες των διαφόρων πολιτικών ή άλλων φατριών στην πραγματικότητα, οι θέσεις αυτές ήταν τόσο ευρείες ώστε να περιλαμβάνουν ακόμα και αντιδιαμετρικές απόψεις. Γι' αυτό και το 1927 δεν είχε καμιά δυσκολία να παρατηρήσει ότι ο κομμουνισμός και ο φασισμός είναι «πιστοί συνεργάται» (1927γ:1). Αν κάπου είχε δοθεί αποκλειστικά και ολόψυχα ήταν στον μπερζονικό βιταλισμό (ζωτικοκρατία) και όχι σε κάποιο πολιτικό κόμμα ή ιδεολογία. Αξιολογώντας ως υπέρτερα παντός άλλου τα στοιχεία του πάθους και της ενέργειας, δεν δυσκολευόταν να εξισώνει τον κομμουνισμό και τον φασισμό, γιατί, κατά τη γνώμη του, και οι δύο διέθεταν βιταλιστικές αρετές.

Εξετάζοντας την έλξη που του ασκούσε ο Μουσολίνι και τη συνακόλουθη απροθυμία του να αντιταχθεί στον Φράνκο και τον Χίτλερ, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε την έμφυτη δυσπιστία του προς τις Μεγάλες Δυνάμεις και ιδιαίτερα τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία, οι οποίες, όπως πίστευε όχι μόνο ο Καζαντζάκης αλλά και πολλοί άλλοι Έλληνες, χρησιμοποιούσαν για ίδιο όφελος τη μικρή Ελλάδα ήδη από την εποχή του Αγώνα της Ανεξαρτησίας.¹ Η ένταση αυτής της προκατάληψης φαίνεται από την αντίδραση του Καζαντζάκη στην παριζιάνικη ζωή όταν το 1908 πήγε στη γαλλική πρωτεύουσα και, αμέσως μετά, έγραψε στους οικείους του στην Ελλάδα για τους ξεπεσμένους Γάλλους γλόπτες, ζωγράφους και μουσικούς (σε αντίθεση με τους ακμαίους Γερμανούς), καθώς επίσης και για την ασωτία που τους διέκρινε. Ο Καζαντζάκης αποδέχτηκε άκριτα όλα τα στερεότυπα για την επιφυλακτικότητα και την έλλειψη σεξουαλικότητας που τάχα χαρακτήριζαν τους Αγγλοσάξονες, φτάνοντας λόγου χάριν μέχρι του σημείου να περιγράφει ευφάνταστα τις Αγγλίδες τουρίστριες που συναντά σε ένα bateau mouche [τουριστικό ποταμόπλοιο] στον Σηκουάνα ως «καμηλόπαρδες και σα-

νιδοστηθάτες» (1909:10 Ιανουαρίου 1910). Αυτού του είδους την κριτική, που στην αρχή τουλάχιστον γινόταν με έναν τρόπο μάλλον παιγνιώδη, δεν έπαψε να την ασκεί σε όλη του τη ζωή. Παρατηρώντας τη μεταπολεμική δυστυχία που υπήρχε στη Βιέννη, έγραψε στην πρώτη του γυναίκα, τη Γαλάτεια, ότι αιτία γι' αυτό ήταν η Γαλλία· κατόπιν, όταν πήγε στο Βερολίνο και είδε ακόμα μεγαλύτερη δυστυχία, κατηγορήσε για μια ακόμα φορά τη Γαλλία ως υπεύθυνη για την κατάσταση αυτή (1958α:21, 145). Οι απόψεις αυτές αποτέλεσαν τον καμβά για ένα ακόμα πιο σκληρό σχόλιο, με ελάχιστα φιλοπαίγμονα διάθεση αυτή τη φορά, αρχικά σε ένα γράμμα του στη Γαλάτεια το 1924 στο αποκορύφωμα του μπολσεβικικού ζήλου του (1958α:245-246) και στη συνέχεια σε άρθρο του το 1926 με τίτλο «Η νέα Πομπηία» (ανατυπώθηκε το 1965ε:259-267, πρβλ. 1964α:504, 1965γ:419). Περιπατώντας ανάμεσα στα ερείπια της πόλης και στοχαζόμενος τη μοίρα της, άκουσε κάποιον να του ψιθυρίζει: «Όμοια να δώσει ο Θεός μου να περπατήσω στο Βερολίνο, στο Παρίσι, στη Λόντρα και να μιλώ ρούσικα στους συντρόφους!».² Δεν είναι λοιπόν να απορεί κανείς που ο Καζαντζάκης προτιμούσε τις «δυναμικές» δικτατορίες της δεκαετίας του 1930 από τις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες με τις κατ' ανάγκη μετρημένες και συντηρητικές διαδικασίες. Πρέπει να εξετάσουμε λοιπόν τη στάση του απέναντι στον Χίτλερ συνεκτιμώντας τη δυσπιστία του προς τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία, τη συμπάθειά του προς τη Γερμανία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη γενικότερη προτίμησή του προς τον γερμανικό πολιτισμό, καθώς επίσης και τον ευρύτερο βιταλιστικό και αντιορθολογικό προσανατολισμό του. Πιο συγκεκριμένα, η στάση αυτή προσδιοριζόταν από τη θέση του για τον πόλεμο. Ως συνήθως, ο Καζαντζάκης προσπάθησε να συμφιλιώσει δύο αντίθετες τάσεις: τον στοιχειώδη ανθρωπισμό του από τη μια, και την πνευματική του πεποίθηση ότι ο αγώνας είναι δίκαιος από την άλλη. Αναλύοντας τη συγκεκριμένη κατάσταση στη Γερμανία, θα διαπιστώσουμε ότι ο Καζαντζάκης αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στην απώθηση και την έλξη –ή, όπως προτιμούσε να λέει ο ίδιος, ανάμεσα στην καρδιά και τον νου.

Η ανακόλουθη στάση του απέναντι στον Χίτλερ αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της γενικότερης αμφιταλάντευσής του. Από τον Ιούλιο του 1931 κιόλας, τον βλέπουμε να τρέμει στη σκέψη ότι η Γερμανία θα αποκτούσε έναν τέτοιο ηγέτη. Σε ένα γράμμα του στον Παντελή Πρεβελάκη από το καταφύγιό του στο Γκότεσγκαμπ της Τσεχοσλοβακίας, κάνει το ακόλουθο σχόλιο:

Η Ελένη μου έστειλε χτες γαλλικές εφημ[ερίδες]. Ξαφνικά είδα πως η Γερμ[ανία] βρίσκεται στα χείλια του γκρεμού. Η καρδιά μου σφίχτηκε· όλες τις μέρες που εγώ έγραφα στίχους, ένας λαός, μισή ώρα μακριά μου, κιντύνευε. ... Πρέπει αύριο να παρατήσω το γράψιμο και να πάω στη Γερμ[ανία] να δω. (Πρεβελάκης 1965β:254)

Δύο χρόνια αργότερα, δεν είχε πλέον καμιά ψευδαίσθηση για το τι πραγματικά σήμαινε ο Χίτλερ για την Ευρώπη, και γι' αυτό παρακαλούσε την Ελένη Σαμίου να εγκαταλείψει το Παρίσι και να πάει μαζί του στην Αίγινα: «Ο κόσμος πάλι με τον Hitler είναι άνω-κάτω και φοβούμαι μην ξαφνικά ξεσπάσει κανένα μεγάλο κακό και θα βρεθείτε μακριά, στο κέντρο της φωτιάς» (Ελένη Καζαντζάκη 1977:347, 1968α:287). Το 1935, εξέφρασε το ενδιαφέρον του να παραστεί σε ένα αντιφασιστικό συνέδριο, αλλά τελικά απέρριψε την πρόσκληση που του έγινε (Ελένη Καζαντζάκη 1968α:324). Το 1938, είχε την ξεκάθαρη άποψη ότι ο χιτλερισμός ήταν κατάρρα:

Είδατε τι γίνεται στη Γερμανία; ... Μπήκαμε σε Μεσαίωνα. ... Όλα τα συμπτώματα. Τι να κάμουμε; Να ονειροπολούμε, να σχεδιάζουμε, να δουλεύουμε για τον ερχόμενο πολιτισμό. (Ελένη Καζαντζάκη 1977:426, 1968α:356)

Ωστόσο, η καρδιά ερχόταν σε αντίθεση με το μυαλό, το οποίο τον συμβούλευε να θαυμάζει, έστω και υπό όρους, τη Γερμανία ή, τουλάχιστον, να ατενίζει την ανθρώπινη τρέλα με ολύμπια γαλήνη. Το 1933, σε ένα γράμμα στον Ρενώ ντε Ζουβενέλ (Renaud de Jouvenel), εκδότη του αντιναζιστικού περιοδικού *Le Cahier Bleu*, δικαιολόγησε την αδράνειά του ως εξής: «Αν ήμουν άνθρωπος της δράσης, θα βρισκόμουν στο πλευρό σας· αλλά το χαμόγελο του Κυρίου μου, του Βούδα, με κυριεύει από καιρού εις καιρό» (Jouvenel 1958:91). Το 1936 δημοσίευσε το περιβόητο άρθρο «Ο φόβος και η πείνα» (1936) για να δικαιολογήσει την άρνησή του να υπογράψει από κοινού με τους άλλους Έλληνες διανοουμένους την καταδίκη της ιταλικής εισβολής στην Αβυσσηνία. Στο σημείο αυτό, είμαι υποχρεωμένος να παραθέσω ένα μεγάλο απόσπασμα από το κείμενο αυτό, γιατί δείχνει με σαφή και συνοπτικό τρόπο τη στάση του Καζαντζάκη απέναντι στον πόλεμο, τη σημασία που απέδιδε στην ενέργεια, τη δυσπιστία του προς τη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία και, βέβαια, τον ολύμπιο εκλεκτικισμό του:

... Δυο είναι τα θεμελιακά ένστικτα του ανθρώπου:

α) να επεκτείνει όσο μπορεί περισσότερο γύρω του τη δύναμή του, ν' αρπάξει, να κατακτήσει, να κάμει δικό του, να φάει·

β) να διατηρήσει όσο το δυνατό περισσότερο κι' ανετότερα ό,τι κατέκτησε. Το πρώτο ένστικτο είναι η αρχέγονη ανάγκη του ζωντανού αναπτυσσόμενου οργανισμού, η πείνα· το δεύτερο ένστικτο έχει ως άμεση συνέπεια τον αρχέγονο φόβο.

Ένας νεαρός οργανισμός, γερός, ζωντανός, που βρίσκεται ακόμα στην έφοδό του προς τ' άνω, πεινάει. Η ανάγκη τον σπρώχνει να εντείνει τη δύναμή του, ν' αψηφήσει τον κίνδυνο, να χυμήξει γύρω του και να βρει τροφή για να μην πεθάνει.

Ένας ωριμασμένος οργανισμός που έφαγε και χόρτασε, ένα μονάχα πια σκοπό έχει: να μην του πάρουν ό,τι κατέχει, να μην μεταβληθεί η καθιερωμένη τάξη, να διατηρηθούν τα πάντα, όπως έχουν, ειρηνικά.

Ο πρώτος κηρύσσει τον πόλεμο, γιατί αυτός μονάχα μπορεί να τον σώσει από τον κίνδυνο να πεθάνει της πείνας και φυσικά, διαλαλεί πως ο πόλεμος είναι ιερός, πως δύναμη και δίκιο ταυτίζονται και πως ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. Ο δεύτερος κηρύσσει την ειρήνη και διατυπώνει διάφορες φιλόανθρωπες, φιλοδικαίες, υψηλές κοσμοθεωρίες, για να καμουφλάρει το φόβο του. Ξέρει πως η ειρήνη και μόνη εξυπηρετεί τα συμφέροντά του και του εξασφαλίζει τις πληθωρικές του κατακτήσεις.

Από τα μεγάλα Έθνη σήμερα η Γερμανία, η Ιαπωνία, η Ιταλία, πνίγονται στα σύνορά τους, δεν έχουν πού ν' απλωθούν, πεινούνε· η Γαλλία και η Αγγλία είναι παραχορτασμένες, μοιράστηκαν τον κόσμο και κοιτάζουν με φόβο τους ακτήμονες και πεινασμένους λαούς.

Πώς ένας αμερόληπτος νους, που δεν καταδέχεται να θολωθεί μήτε από αγάπη, μήτε από μίσος, μπορεί ν' αντικρίσει την ενέργεια των δύο τούτων ομάδων;

Πριν από λίγους μήνες οι «διανοούμενοι» μας περιέφεραν μιαν εξοργισμένη κι' ανώδυνη διαμαρτυρία εναντίον της Ιταλίας που χύθηκε να φάει την Αβησσυνία. Κάποιος με ρώτησε αν θα την υπέγραφα.

– Σίγουρα, του αποκρίθηκα, πονώ την Αβησσυνία που υπερασπίζεται την ελευθερία της, μα συνάμα αναγνωρίζω και το δικαίωμα που έχει η Ιταλία να ζήσει, να μην πνιγεί μέσα στα στενά σύνορα που δεν την χωρούν. Όλοι οι λαοί που δημιούργησαν τους μεγάλους πολιτισμούς ακολούθησαν τα ίδια αδηφάγα, απάνθρωπα, σκοτεινά τους ένστικτα: στην πρώτη τους σωματική ανάπτυξη αδίκησαν, άρπαξαν, έφαγαν· κι άμα στερέωσαν το σώμα τους κι' έπαψε η πείνα, άρχισαν να δημιουργούν. Το ίδιο κάνει και σήμερα η Ιταλία, τους ίδιους ακολουθώντας απάνθρωπους νόμους. ...

Θα υπέγραφα, αν η διαμαρτυρία ήταν εναντίον της Αγγλίας και της Γαλλίας που έχουν όλο τον κόσμο κι αρνούνται να δώσουν και στους φτωχούς λαούς γη για να ζήσουν. Είναι οι απάνθρωποι παραχορτασμένοι κεφαλαιούχοι των εθνών και δεν αφήνουν τους άλλους λαούς, τους προλετάριους, να σηκώσουν κεφάλι. Κι' αν και τα δυο ένστικτα η Πείνα κι' ο Φόβος είναι αρχέγονα, βαθύτατα ανθρώπινα, όμως από τα δυο προτιμώ την Πείνα, γιατί μονάχα αυτή θέτει σε κίνηση τα στεκούμενα νερά και σπρώχνει τον κόσμο προς τ' απάνω.

– Και δε φοβάσαι μη σε πουν φασίστα;

– Γιατί να φοβηθώ; Μήπως δεν με είπαν και κομμουνιστή; Και δεν μπορώ να είμαι ποτέ μήτε το ένα μήτε το άλλο. Γιατί είμαι άνθρωπος ελεύθερος. Και είμαι ελεύθερος γιατί δεν είμαι άνθρωπος ενεργείας και δεν έχω ανάγκη, για να δράσω, από δόγματα και βεβαιότητες και πρακτικούς συλλογισμούς. ...

Ο φασισμός και ο χιτλερισμός είναι φαινόμενα βαθιά, σημαντικότερα, άξια του πιο μεγάλου σεβασμού και φόβου, γιατί πηγάζουν από βαθιές ψυχές συνάμα κι' οικονομικές ανάγκες του λαού όπου εγεννήθηκαν. Ο Μουσολίνι κι' ο Χίτλερ είναι δυο μεγάλοι πρωταθλητές που συντελούν με τον τρόπο τον εδικό τους –όπως κι ο Λένιν με τον Γκάντι [sic] με τον εδικό τους τρόπο– να λυθεί το τρομαχτικό παγκόσμιο δράμα που ζούμε. ...

Ο Χίτλερ είναι όργανο μιας ανώτερης του δύναμης. ... Ό,τι καλό έχει ... το οφείλει σε παθητικές εντός του δυνάμεις, σε θηλυκά στοιχεία που δέχονται την τεράστια υποβολή της κινδυνεύουσας ράτσας του. ...

Εγώ χρόνια τώρα έχω συνδέσει τη μοίρα μου με την αριστερή παράταξη. Μα μάχομαι να διατηρήσω ακέραιη την κρίση μου και να κοιτάξω τους αντιπάλους με σεβασμό. Κι' όχι μονάχα με σεβασμό· παρά και με μια παράνομη αλλόκοτη αγάπη. Στην αρχή δεν ένιωθα γιατί· τώρα νιώθω. Γιατί μαντεύω τώρα ... πως είμαστε κρυφοί συνεργάτες και μαχόμενοι για τον ίδιο σκοπό. Ποιο σκοπό;

Να κουνηθεί λίγο η ψυχή του ανθρώπου, να μείνει όσο μπορεί πιο άγρυπνη, να τρέμει λίγο από το φόβο ή να χυμάει, άπληστη γύρα της, σπρωγμένη από την πείνα. ... (Βρεττάκος 1960:577-579)

Στο κείμενο αυτό, υπάρχει μια εξαιρετικά «ωμή» έκφραση σχετικά με τη στάση που είχε ο Καζαντζάκης στην αρχή της λογοτεχνικής του καριέρας απέναντι στον πόλεμο. Η στάση αυτή δεν πρέπει να μας προκαλεί έκπληξη, όχι μόνο λόγω όσων έχω ήδη επισημάνει, αλλά και λόγω των εθνικιστικών ιδεών του συγγραφέα. Στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Κρήτη, όπου έζησε τα πρώτα χρόνια της ζωής του, η πιο σεβάσμιμη μορφή ήταν εκείνη του πολεμιστή· ακόμα και οι παπάδες οδηγούσαν τους ανθρώπους στη μάχη, συνεχίζοντας την παράδοση του ιερού πολέμου που ο Καζαντζάκης γνώρισε για πρώτη φορά μέσα από τα συναξάρια τα οποία διάβαζε παιδί. Οι εθνικιστικές αυτές ιδέες ενισχύθηκαν ακόμα περισσότερο στην περίπτωση του συγγραφέα μας από τους πνευματικούς του δασκάλους –τον Νίτσε, τον Σορέλ, τον Σπένγκλερ, ακόμα και τον Μπερξόν–, οι οποίοι υποστήριζαν ότι ο πόλεμος είναι δημιουργικός και η ειρήνη παρακμιακή. Αλλά αυτό που ενίσχυσε ακόμα περισσότερο τον εθνικισμό του ήταν το μυθιστόρημα του Ίωνα Δραγούμη *Σαμοθράκη* (1909), το οποίο είχε συγκινήσει πολύ τον νεαρό Καζαντζάκη. Τα παραδείγματα που ακολουθούν είναι πολύ χαρακτηριστικά:

... όχι με τα γράμματα, παρά με τον πόλεμο θα σωθή το έθνος, γιατί έτσι θα ξυπνήση από τα ναρκωτικά χάπια, που καθημερινώς το ταΐζουν οι γραμματισμένοι του. ... Ο πόλεμος κάνει τον άνθρωπο· και τα έθνη είναι μια αιτία για να πολεμά. Ο σκλάβος μονάχα με το να πολεμά γίνεται ελεύθερος. (Δραγούμης 1926:97)

Από τότε που υπάρχει ελληνική φυλή, τη στρατιωτική παράδοση δεν την έχασε και την Αρετή (από τη λέξη Άρης) τη φαντάζονταν ο αρχαίος γεμάτη αντρείοσύνη. Και, όσο δεν τη χάνει την παράδοση αυτή, πάντα θα υπάρξει η φυλή. Μόλις τη χάσει, θα πεθάνη ... (Δραγούμης 1926:114)

Ο πόλεμος ... θα μας λυτρώσει και από τους εχθρούς και από τον ξεπεσμό. Η ειρήνη μας χαλαρώνει ... (Δραγούμης 1926:126)

Επιπλέον, θα ήθελα να επισημάνω τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί ο Καζαντζάκης τη *Σαμοθράκη* του Δραγούμη σε σχέση με το δικό του πολιτικό μανιφέστο του 1910 υπό τον τίτλο «Για τους νέους μας». Στο κείμενο αυτό, βρίσκουμε επιχειρήματα ανάλογα εκείνων που χρησιμοποίησε είκοσι έξι χρόνια αργότερα για να δικαιολογήσει τον επεκτατισμό των Μουσολίνι και Χίτλερ:

Κι όσο πιο φανατικά εξωτερικεύεται ο πατριωτισμός, τόσο και πιο πολύ και πιο γρήγορα εξυπηρετεί την ανθρωπότητα. Γιατί κι αν καταστρέψει το γειτονικό του έθνος, μήπως δεν είναι η καταστροφή αυτή όταν από ψηλά την κυτάρξεις, μια ευεργεσία στην ανθρωπότητα; Όσοι γέροι και κουρασμένοι, όσα εχτελέσανε πια τον προορισμό τους και δώκανε στη σκέψη και στη δράση ό,τι μπορούσαν να δώσουν, καλό είναι να εξαφανίζονται. Αφήνουν έτσι τη θέση τους σε άλλα έθνη, νέα και ζωντανά ... που κι αυτοί θα εξαφανιστούν ευτός ως εχτελέσουν τον προορισμό τους. Τότε θα κουραστούν, θα κηρύξουν κοσμοπολιτικές ιδέες, θα θεωρήσουν τον πατριωτισμό ως λείψανο βάρβαρης εποχής και θα πεθάνουν. Έτσι πάντα γίνεται: ο κοσμοπολιτισμός κι ο πατριωτισμός αποτελέσματα είναι κι όχι αιτίες του μαρασμού ή της ζωικότητας ενός έθνους. ... Ευτός ως αρχίσουν να επικρατούν κοσμοπολιτικές ιδέες, φιλανθρωπίες, ανεχτικότητα, χριστιανισμοί, τούτο αλάθευτο σύμπτωμα κουρασμού και θανάτου (1910α:235-236).

Οι ίδιες σκέψεις διαπερνούν και ένα μυθιστόρημά του με τίτλο «Καρέταν Έλια», που το έγραψε στα γαλλικά το 1936, αλλά τελικά το κατέστρεψε. Στο έργο αυτό, ο αρρενωπός πατέρας, ο γεμάτος πάθος για την πατρίδα και τις γυναίκες, αντιπαρατίθεται στον παρηκμασμένο γιο του που είναι «ρομαινρολανδίστας, εσπεραντίστας, πασιφίστας, ψευτολόγιος» (Πρεβελάκης 1965β:142). Η ίδια αντίθεση αναπτύσσεται και στη *Μέλισσα* (1937), καθώς και στην τερτσίνα «Παππούς-Πατέρας-Εγγονός» (επίσης το 1937), για να μην αναφερθώ στον *Καπετάν Μιχάλη*, που αποτελεί την τελική εκδοχή του έργου «Καρέταν Έλια».

Είναι σαφές ότι ο Καζαντζάκης, ο οποίος είχε μεγαλώσει στην Κρήτη και είχε ανατραφεί με τις ιδέες του Δραγούμη και του Νίτσε, θεωρούσε τον αγώνα αναπόδραστο στοιχείο της ζωής που πρέπει οι άνθρωποι να επιθυμούν και να μην αποφεύγουν. Επιπλέον, είχε υιοθετήσει την άποψη του Μπερξόν (1911:94) ότι

«η ζωή δεν προχωρά μέσω της σύνδεσης και της προσθήκης στοιχείων, αλλά μέσω της αποσύνδεσης και του διαχωρισμού». «Αν η ζωή αποτελεί την υλοποίηση ενός σχεδίου», υποστηρίζει ο Μπερζόν (Bergson 1911:108-109),

οφείλει, όσο προχωράει, να γίνεται πιο αρμονική, ακριβώς όπως το σπίτι δείχνει όλο και περισσότερο την ιδέα του αρχιτέκτονα όταν η μία πέτρα μπαίνει πάνω στην άλλη. Αν, αντίθετα, η ενότητα της ζωής βρίσκεται μόνο στην ορμή που την ωθεί μέσα στο χρόνο, η αρμονία δεν βρίσκεται μπροστά αλλά πίσω. Η ενότητα..., η οποία στην αρχή είναι μια ορμή, δεν τοποθετείται στο τέλος ως μια έλξη. Φανερώνοντας τον εαυτό της, η ορμή διαιρείται όλο και περισσότερο. Η ζωή, σε σχέση με την πρόοδό της, διασκορπίζεται σε εκδηλώσεις που οφείλουν αναμφίβολα την κοινή τους καταγωγή στο γεγονός ότι, από πολλές απόψεις, είναι συμπληρωματικές, αν και από κάποιες άλλες είναι ανταγωνιστικές και ασύμβατες. Έτσι, η διαμάχη ανάμεσα στα είδη θα συνεχίσει να αυξάνεται.

Ωστόσο, ο Καζαντζάκης δεν θεμελιώνει την έλξη που του ασκούσε ο πόλεμος μόνο σε μια γενικόλογη μεταφυσική θεωρία (ή «μεταβιολογία», όπως αρεσκόταν να την αποκαλεί ο Τζορτζ Μπέρναρντ Σω [1929]) σαν κι αυτή που μόλις εκθέσαμε, αλλά και στο δόγμα του περί μεταβατικής εποχής. Σύμφωνα με αυτό, ο πόλεμος δεν αποτελεί μια δημιουργική, ζωτική και πνευματική μορφή *καθεαυτή*. Απλώς, είναι ο τρόπος έκφρασης του πνεύματος στη μεταβατική εποχή μας· σε άλλες περιόδους, η ζωή θα μπορούσε να ακολουθήσει ειρηνικούς δρόμους. Η άποψη αυτή, βέβαια, έρχεται σε αντίθεση με τη θέση ότι η δημιουργικότητα και η πρόοδος προκύπτουν αποκλειστικά από τον αγώνα. Ωστόσο, ο Καζαντζάκης δεν ενοχλήθηκε ποτέ από τις αντιφάσεις του, ιδιαίτερα όταν κατάφερνε να συνδυάσει με επιτυχία δύο διαφορετικές απόψεις. Έτσι, θα μπορούσε να δικαιολογήσει τον πόλεμο είτε ως μια γενική και απαραίτητη προϋπόθεση κάθε προόδου είτε ως ένα πολύ συγκεκριμένο και απαράβατο όρο για την επίτευξη προόδου σε μια συγκεκριμένη εποχή, υπονοώντας, σε ό,τι αφορά τη δεύτερη περίπτωση, ότι ο παράδοξος στόχος του ανθρώπου είναι να κρατά ζωντανή τη φλόγα του πνεύματος –δηλαδή την ειρήνη (βλ. Ελένη Καζαντζάκη 1977:426, 1968α:356).

Η πιο γενική θέση προσείλκυσε τον Καζαντζάκη το 1939 –μια καθοριστική από κάθε άποψη χρονιά–, όπως θα δούμε στη δημοσιευμένη του απάντηση (αν και καθυστέρησε μέχρι το 1945) στο ερώτημα «Θα λείψουν ποτέ οι πόλεμοι;».

Ελπίζω, φοβούμαι: ποτέ!

«Φοβούμαι», γιατί μέσα μου μια φωνή, ο «άνθρωπος», είναι φυσικό να λυπάται τους ανθρώπους και ν' αποτροπιάζεται το αίμα.

Γι' αυτό «φοβούμαι» πως δε θα πάψει ποτέ ο πόλεμος.

«Ελπίζω», γιατί μέσα μου υπάρχει και μια άλλη φωνή, που δε νιάζεται για την ευτυχία του ανθρώπου (κάθε ανθρώπου και προπάντων εμένα) και ξέρει πως ο «πόλεμος πάντων πάτηρ», χωρίς αυτόν θα βούρκιαζε, στεκάμενο νερό, η ζωή. Η φωνή αφτή, φυσικά, μέσα μου δεν είναι αποκλειστικά δική μου, είναι «απάνθρωπη» ή «υπεράνθρωπη» ή καλύτερα «περάνθρωπη» (πέρα από τον «άνθρωπο»), που μάχεται για σκοπούς πολύ πιοπέρα από τον άνθρωπο. Κι αυτή η φωνή «ελπίζει» πως ο πόλεμος δε θα πάψει ποτέ. (1945γ)

Την ίδια στάση παρατηρούμε και τρία χρόνια νωρίτερα. Το 1936, καθ' οδόν προς την Ισπανία και στο πλαίσιο μιας δημοσιογραφικής αποστολής σχετικά με τον Εμφύλιο Πόλεμο, ο Καζαντζάκης ρωτήθηκε: «Είστε υπέρ του πολέμου ή κατά;». Και εκείνος απάντησε: «Μήτε υπέρ μήτε κατά ... Όπως δεν είμαι μήτε υπέρ μήτε κατά του σεισμού» (1962β:146). Αυτό σημαίνει ότι ο πόλεμος ήταν γι' αυτόν ένα φυσικό και, ως εκ τούτου, αναπόφευκτο φαινόμενο. Στα άρθρα του για την Ισπανία παρατηρεί ότι «ο πόλεμος εντείνει, ως την ανώτατη κορφή τους, όλες τις πίκρες και τις χαρές του ανθρώπου» (1962β:147, 1963γ:163).

Το 1954, πάντως, επανήλθε στο ίδιο ερώτημα με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο, που δείχνει ότι είχε υιοθετήσει μια λιγότερο απόλυτη άποψη, η οποία στηριζόταν στο δόγμα της μεταβατικής εποχής. Σε μια συνέντευξή του στην Αντίμπ της Γαλλίας λέει:

– Να σου πω κάτι; Ξέρεις τι θυμήθηκα; Ένα Αθηναίο δημοσιογράφο πούρθε ως εδώ κι έγραψε έπειτα, πως είμαι υπέρ του πολέμου! Το να με ρωτάνε «Είσαι υπέρ ή κατά του πολέμου;», είναι σα να με ρωτάνε «Είσαι υπέρ ή κατά του σεισμού;». Δεν είπα ποτέ πως είμαι υπέρ του πολέμου. Μόνο που δεν με κατάλαβε, τι έλεγα. Βρισκόμαστε στο τέλος μιας ιστορικής εποχής. Ο κόσμος τούτος που ζούμε, βρίσκεται σε διάλυση. Αποσύνθεση ηθική, ψυχική, οικονομική. Βρωμάει ο κόσμος απ' την αποσύνθεση. Αυτή 'ναι η εποχή μας. Μια άλλη εποχή, όπως γίνεται πάντοτε, μάχεται να γεννηθή γιατί η αποσύνθεση στάθηκε πάντα ο πρόλογος της σύνθεσης. ... Το μεταξύ ενός πολιτισμού που χάνεται κι' ενός που δημιουργείται διάστημα, τ' ονόμασαν πάντοτε μεσαιώνα. Αυτόν ζούμε. Δεν τον βλέπουμε. Οι ιστορικοί θα τον δούνε. Κι' είναι γεγονός πως πάντοτε ένας μεσαιώνας έχει πολέμους. (Γιαλουράκης 1958:157· πρωτοδημοσιεύτηκε το 1954)

Η ίδια αμφιταλάντευση (για να μην την πω διπροσωπία), η οποία του επιτρέπει να έχει την πίτα ολόκληρη και το σκύλο χορτάτο, χαρακτηρίζει και το έργο του *Ταξιδεύοντας: Αγγλία*, που ήταν οι εντυπώσεις του από μια πεντάμηνη επίσκεψή του στη Γηραιά Αλβιόνα το 1939, όπου έζησε και τους πρώτους βομβαρδισμούς του Λονδίνου. Από τη μια πλευρά επικαλείται, με έναν τρόπο που θυμί-

ζει τον Δραγούμη, τον πόλεμο ως αναγκαίο ερέθισμα της ζωτικότητας· και στην ουσία, επαναλαμβάνει τα επιχειρήματα που είχε αναπτύξει στο κείμενο «Ο φόβος και η πείνα»:

Δυο είναι οι βαθύτερες ορμές του ανθρώπου: α. Η Πείνα: ν' απλώσει όσο μπορεί περισσότερο γύρω του τη δύναμή του, ν' αρπάξει, να καταχτήσει, να κάμει δικό του, να φάει. β. Ο Φόβος: να μην του πάρουν, να διατηρήσει όσο μπορεί πιο πολύν καιρό και πιο άνετα, ό,τι κατάχτησε. (1964γ:10, 1965α:10)

Μέσα μας μια φωνή, ο «άνθρωπος», είναι φυσικό να πονάει τους ανθρώπους και ν' αποτροπιάζεται το αίμα· μα μέσα μας υπάρχει και μια άλλη φωνή, που δε νοιάζεται για την ασφάλεια, την καλοπέραση και την ευτυχία του ανθρώπου και ξέρει πως, χωρίς τον Πατέρα Πόλεμο, θα βούρκιαζε, στεκάμενο νερό, η ζωή. Η απάνθρωπη αυτή φωνή μέσα στον άνθρωπο δεν είναι δική μας· είναι κάποιου δαίμονα που ενεδρεύει στην ψυχή του ανθρώπου, απάνθρωπη κι υπεράνθρωπη. Η, καλύτερα: Περάνθρωπη, που φωνάζει και μάχεται για σκοπούς πέρα από τον άνθρωπο. Κι η φωνή αυτή «ελπίζει» πως ο πόλεμος δε θα πάψει ποτέ. (1964γ:248, 1965α:249)

Από την άλλη πλευρά, ο Καζαντζάκης επικαλείται στην *Αγγλία* του το δόγμα της μεταβατικής εποχής παρά το γεγονός ότι έρχεται σε αντίθεση με την άλλη θέση του για τον αγώνα που είναι πάντοτε «πνευματικός». Το απόσπασμα που τιτλοφορείται «Κουβέντα μ' ένα νέο» μοιάζει πολύ με την «Ομολογία Πίστεως» (Πρεβελάκης 1965β:221-230· Ελένη Καζαντζάκη 1968α:565-570) ως προς το ότι συμβουλεύει τους υπεύθυνους ανθρώπους να ανακαλύψουν πρώτα τη μορφή που παίρνει το κυρίαρχο πνεύμα στην εποχή τους και, στη συνέχεια, να πράξουν ανάλογα. Κατόπιν, σε μια αποστροφή του, που φέρνει στον νου τον Σπένγκλερ, ο Καζαντζάκης χαρακτηρίζει την εποχή μας μεταβατική και τον πόλεμο αναπόφευκτο εργαλείο αλλαγής:

Κι ένας άνθρωπος που επιμένει, και τώρα ακόμα, να υπηρετεί το «Πνέμα» πρέπει, αν θέλει να σωθεί, να δει με σαφήνεια και γενναιότητα ποιο είναι το χρέος του, τι αποστολή μπορεί να 'χει μέσα στα μεγαθήρια και να πάρει τη θέση του στη σημερινή τούτη κοσμοχαλασιά και κοσμογονία.

Μπήκαμε σε περίοδο που θα βασταίνει ίσως ένα δυο αιώνες κι όπου ο πόλεμος θα διαδέχεται απανωτά την ένοπλη ειρήνη. (1964γ:224, 1965α:224-225)

Σαν να μην έφτανε, όμως, η αντίφαση αυτή, ο Καζαντζάκης περιπλέκει ακόμα περισσότερο τα πράγματα, υποστηρίζοντας ότι όλοι οι καλοπροαίρετοι άνθρωποι πρέπει να πάρουν θέση, ενώ ο ίδιος (αν και όχι χωρίς αμφιβολίες) δεν το κά-

νει, υπερασπιζόμενος το δικαίωμά του να μείνει έξω από τον καβγά, έτσι ώστε να μαντέψει τη μελλοντική σύνθεση των σημερινών αντιθέσεων. Με τον τρόπο αυτό, ευθυγραμμίζεται με έναν υποθετικό κόσμο που θα προκύψει στο μέλλον – εσχατολογικά– μέσα από το σημερινό χάος.

Η ουσία του ζητήματος είναι ότι, ακόμα και μετά την προσάρτηση της Σουδητίας στη Γερμανία, ο Καζαντζάκης αρνείται να ευθυγραμμιστεί απόλυτα με τον Χίτλερ. Η αγωνία του είναι περισσότερο εμφανής στο μικρό δοκίμιό του για τον Νίτσε, το οποίο αρχικά συμπεριλήφθηκε στο έργο του *Ταξιδεύοντας: Αγγλία* και αργότερα, με κάποιες μικρές αλλαγές, στην *Αναφορά στον Γκρέκο*:

Βαριά η στιγμή που περνά ο κόσμος, κατάφορτη απ' όλα τα δώρα του πονηρού. Ο Νίτσε που έσπειρε τον επικίνδυνο σπόρο του Υπεράνθρωπου, πέρα από το καλό και το κακό, πέρα από την ηθική, τη φιλανθρωπία και την ειρήνη, πώς θά 'βλεπε τώρα, με τι διονυσιακή ανατριχίλα, τα κόκκινα αστάχια που φύτευαν; (1964γ:185, 1965α:187)

Ποιος ήταν που διαλάλησε πως η ουσία της ζωής είναι η λαχτάρα ν' απλωθεί και να κυριαρχήσει και πως μονάχα η δύναμη είναι άξια νά 'χει δικαιώματα; Ποιος προφήτεψε τον Υπεράνθρωπο, και προφητεύοντάς τον τον έφερε; Ο Υπεράνθρωπος έφτασε, κι ο προφήτης του, ζαρωμένος, μάχεται να κρυφτεί κάτω από ένα χινοπωριάτικο δέντρο.

Πρώτη φορά ένιωσα γι' αυτόν τόση τραγική συμπόνια· γιατί πρώτη φορά είδα τόσο φανερά πως είμαστε καλάμια κάποιου αόρατου Τσοπάνη και παίζουμε ό,τι σκοπό αυτός μας φουσήξει· κι όχι ό,τι σκοπό θέλουμε εμείς.

Κοίταξα τα βαθουλωμένα μάτια, το απόγκρεμο μέτωπο, τα κρεμαστά μουστάκια.

– Ήρθε ο Υπεράνθρωπος, του μουρμούρισα· αυτό ήθελες;

Μαζώχτηκε ακόμα πιο πολύ, σα θεριό λαβωμένο που το κυνηγούν και κρύβεται· κι ακούστηκε από τον άλλον όχτο η φωνή του, περήφανη και θλιμμένη:

– Αυτό!

Ένωθα, η καρδιά του σπαράζονταν. (1964α:396, πρβλ. 1964γ:197· 1965γ:331, πρβλ. 1965α:199)

Το ακριβές νόημα της δήλωσης αυτής γίνεται καλύτερα αντιληπτό σε μια επιστολή του που γράφτηκε στις 11 Οκτωβρίου 1939, στα τέλη της παραμονής του στην Αγγλία. Το κείμενο αυτό θα διαλύσει για πάντα την παρανόηση ορισμένων, που έχουν διαβάσει μόνο το ύστερο έργο του, ότι τάχα ο Καζαντζάκης ήταν κατά βάση ένας φιλελεύθερος ανθρωπιστής που υπερασπιζόταν τις χριστιανικές αξίες. Όσοι το πιστεύουν αυτό παραβλέπουν τον εκ μέρους του χαρακτηρισμό της ζωής ως «απάνθρωπος». Ιδού, λοιπόν, τι έγραψε έναν μόλις μήνα μετά την εισβολή

της Γερμανίας στην Πολωνία, εισβολή που οδήγησε στην κήρυξη πολέμου εναντίον του Γ' Ράιχ από την Αγγλία και τη Γαλλία:

Εδώ στην Αγγλία είμαι ευτυχής που βρέθηκα σε μιαν τέτοια κοσμοϊστορική στιγμή. Χαίρουμε να παρακολουθώ πώς κουνιούνται και μετατοπίζονται τα σύνορα και πώς ο γεωγραφικός χάρτης ξαναβρήκε τη ρευστότητα που τόσο του ταιριάζει. Θεία η στιγμή, ζούμε σε μια δημιουργία καταπληχτική, και κάθε πρωί νιώθω απερίγραφη χαρά να ξετυλίγω απάνω στα γόνατά μου τους *Times*. Αυτό που θέλει μια άπληστη ψυχή, να ζήσει, στο λίγο χρονικό διάστημα που της δόθηκε, αιώνες, αυτό το έχουμε τώρα, κι η χαρά πρέπει να 'ναι μεγάλη. Ποτέ δεν ήλπιζα ένα τόσο θεϊκό δώρο. Το έχω και το γεύομαι με βαθιά ηδονή. (Πρεβελάκης 1965β:491-492)

Το υπόλοιπο της επιστολής υπονοεί ότι οι καλοπροαίρετοι άνθρωποι πρέπει να πάρουν θέση και ότι ο ίδιος οφείλει, σε αντίθεση με αυτά που πιστεύει, να παραμείνει αμέτοχος:

Ελπίζω γρήγορα να γυρίσω στην Αίγινα. Ό,τι μπορούσα πήρα, τώρα καιρός να βυθιστώ στη Μοναξιά. Θέλω να προφτάσω να τελειώσω ό,τι έχω ακόμα μέσα μου άμορφο και μουσικό. Παράπονο αλήθεια δεν έχω από τη ζωή, και το μόνο που ζητώ είναι να υπάρχω ακόμα μερικά χρόνια ωσότου να προλάβω. Αυτό που γράφω στην *Οδύσσεια* –να μην αφήσω στο Χάρο παρά λίγα ασήμαντα σαρκοφροκαλιδία– το ζω κάθε στιγμή τώρα, περισσότερο παρά τη στιγμή που το έγραφα. ...

Εγώ, όπως το συνηθίζω, ζω μια ζωή «απάνθρωπη», δηλ. γαλήνια και χαρούμενη (χωρίς καμιάν εξωτερική αιτία) μέσα στη σημερινή παγκόσμια φρίκη. Όχι σα θεατής, παρά σα μια δύναμη απάνθρωπη που κοιτάζει, χωρίς περιφρόνηση και χωρίς εχτίμηση, τους ανθρώπους. Θά 'θελα να μπορούσα να διατυπώσω τι ακριβώς σκέφτομαι και νιώθω, μα θα με λιθοβολούσαν απ' όλες τις μεριές. Κι αυτό είναι σημείο πως έχω δίκιο. (Πρεβελάκης 1965β:492-493)

Η ολύμπια αταραξία του, αν και παθητική, δεν γίνεται ποτέ κυνική και ευτελής ενώπιον του φλεγόμενου Λονδίνου. Είναι «υπεύθυνη», σύμφωνα με την έννοια που δίνει ο Καζαντζάκης στη λέξη, και αυτό γιατί τελικά παίρνει θέση: θέλει να επηρεάσει τα πράγματα, δημιουργώντας μια ποταμιά μέσα στην οποία μπορεί να τρέξει κάποτε στο μέλλον ένας υποθετικός πολιτισμός. Ο Καζαντζάκης, που δεν φοβήθηκε ποτέ τον λιθοβολισμό του από τους κριτικούς, δεν δίσταζε να διατυπώνει με θάρρος τη θέση του. Κατ' αυτόν, ο πραγματικός καλλιτέχνης δεν πρέπει να είναι αφοσιωμένος νοσταλγικά στο παρελθόν ή δυναμικά στο παρόν, αλλά προφητικά στο μέλλον:

Ποιητής σήμερα, στη φοβερή τούτη περίοδο της δράσης, αξίζει να 'ναι μονάχα όποιος έχει μέσα του μελλούμενο πολύ. Προφητική ποίηση, προσπάθεια του ποιητή να συλλάβει, πέρα από το έγκλημα κι από το αίμα, το δημιουργούμενο πολιτισμό, να βοηθήσει, πλάθοντας νέους ανθρώπινους τύπους, να μπει η ρεούμενη πραγματικότητα στα ιδανικά περιγράμματα που αυτός λαχταράει και χαράζει. (1964γ:226, 1965α:227)

Στη συνέχεια, μάλιστα, λέει ότι αυτό είναι ακόμα πιο σημαντικό, γιατί το παρόν αποτελεί την αρχή μιας νέας εποχής. Καθώς τα γερμανικά βομβαρδιστικά βρυχιόντουσαν πάνω από το Λονδίνο, ο Καζαντζάκης είχε την αίσθηση ότι ζούσε «τον πρώτο επιθανάτιο ρόγχο του βιομηχανικού πολιτισμού» (1964γ:220, 1965α:221), το ψυχομαχητό που, για να επικαλεστώ τον Τζιανμπατίστα Βίκο (1968), θα είναι και μια εκκωφαντική βροντή στην εποχή της αναγέννησης:

Βρισκόμαστε πια, μπαίνουμε πια, στην αρχή. Δεν είναι πια παρακμή η εποχή μας ...· είναι ακμή από τεράστιες δυνάμεις, βάρβαρες μπορεί, μα έτσι αρχινούν πάντα οι πολιτισμοί. (1964γ:228, 1965α:228-229)

Ο Καζαντζάκης θεωρεί ότι ο ρόλος του είναι να γίνει ο προφήτης του μελλοντικού πολιτισμού. Στην *Αγγλία*, τον αναγγέλλει αρχικά στον Πρόλογο, ο οποίος περιλαμβάνει πολλές από τις βασικές πολιτικές του ιδέες: την επιμονή του στη χρεοκοπία του τεχνολογικού και επιστημονικού πολιτισμού· τη νιτσεική έκκληση «για μιαν πλήρη ανατίμηση της αρετής» σε αντίθεση με μια απλή διόρθωση· την μπερξονική μεταβιολογική άποψη, βάσει της οποίας τα πολιτικά γεγονότα θεωρούνται εκδηλώσεις της ζωτικής ορμής που ωθεί την εξέλιξη «προς τα πάνω»· το ενδιαφέρον μάλλον για το πάθος, την ένταση και την καθαρότητα της κάθε πλευράς παρά για την πραγματική θέση της· την πίστη ότι οι εκ πρώτης όψεως ανταγωνιστές είναι κατ' ουσίαν μυστικοί συνεργάτες· την εσχατολογική αντίληψη ότι η ανανέωση ακολουθεί την καταστροφή· την ανάγκη για την ύπαρξη μιας χίμαιρας· την ικανότητα της χίμαιρας αυτής να ενσαρκώνεται σε κάποιο υποθετικό μέλλον· τη σύγκρουση ανάμεσα στην καρδιά, που μας παροτρύνει να πάρουμε θέση στο παρόν, και το νου, που μας συμβουλεύει να μείνουμε αμέτοχοι για να μαντέψουμε τη νέα σύνθεση· την ανάγκη να ακολουθήσουμε τον νου καθώς μας κατευθύνει προς την «ελευθερία».

Θα παραθέσω κάποια αποσπάσματα του Προλόγου αυτού που εξηγούν γιατί ο Καζαντζάκης αρνήθηκε να καταδικάσει τον Χίτλερ:

Να κοιτάξεις με αθόλωτο μάτι –αθόλωτο κι από το μίσος κι από την αγάπη– τη σημερινή παγκόσμια πραγματικότητα, να ομολογείς τις αρετές και συνάμα την ατιμία, το φως και το σκοτάδι ... (1964γ:7, 1965α:7)

Δεν αρκεί η καλύτερηση, η αναθεώρηση, η συνέχεια· ο σημερινός άνθρωπος ένιωσε πια την ανάγκη να γίνει συθέμελη ανατροπή, αλλαγή μετώπου, νέα ιεραρχία στις αξίες, νέα ανατίμηση της αρετής. (1964γ:9, 1965α:9)

Ένας νεαρός οργανισμός, γερός, ζωντανός, που βρίσκεται ακόμα στην έφοδό του προς τ' άπάνω, πεινάει. Η ανάγκη τον σπρώχνει να τανύσει τη δύναμή του, ν' αφηγήσει τον κίντυνο, να χιμήξει γύρα του να βρει θροφή να μην πεθάνει. Κάνει πόλεμο.³ (1964γ:10, 1965α:10)

Ένας πνευματικός άνθρωπος σήμερα, περισσότερο παρά ποτέ, έχει μεγάλη ευθύνη. Έχει χρέος να διαποτιστεί από τη μοίρα της εποχής του. ... Να κρατά άσβεστη την προσωπική του ανεξαρτησία για να βρεθεί άθιχτος, όρθιος, όταν θά 'ρθει η στιγμή του. (1964γ:12-13, 1965α:12-13)

Η στάση του Καζαντζάκη το 1939 προδίδει ένα είδος ολύμπιας αταραξίας. Καλώς ή κακώς, διατήρησε τη στάση αυτή καθ' όλη τη διάρκεια της εισβολής των δυνάμεων του Άξονα και της Κατοχής, πλην ίσως ορισμένων στιγμών, όταν έδειξε αληθινό ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα στη χώρα (πράγμα που γίνεται εμφανές στο μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*). Ο Καζαντζάκης ονειρευόταν και εργαζόταν για τον μελλοντικό πολιτισμό, κρατώντας το κεράκι του αναμμένο. Αν όχι τίποτε άλλο, πρέπει να συμφωνήσουμε ότι υπηρέτησε συνειδητά τον μύθο που είχε δημιουργήσει για τον εαυτό του.

Σε μια προσπάθεια να εξηγήσουμε την αταραξία του Καζαντζάκη, έχουμε ήδη αναλύσει την άποψή του ότι ο αγώνας είναι αναπόφευκτος όπως ένας σεισμός. Ωστόσο, πρέπει επίσης να αναγνωρίσουμε την ύπαρξη μιας μπλαζέ στάσης, που είναι ιδιαίτερα εμφανής στη νεότητά του, ίχνη της οποίας παρέμειναν μέχρι τη δεκαετία του 1940. Αρχικά, το στοιχείο αυτό πήρε τη μορφή ενός παρακμιακού αισθητισμού στο έργο *Όφης και κρίνο* (1906)· στη συνέχεια, αναδύθηκε εκ νέου ως βουδισμός ακολουθούμενος από την υποκειμενιστική δοξασία του «παιχνιδιού», η οποία είναι ορατή στο δεύτερο μέρος της *Οδύσσειας*. Η μπλαζέ αυτή στάση λαμβάνει την πιο συμπυκνωμένη της έκφραση στο έργο *Ο Οθέλλος ξαναγυρίζει* (1937), στο επίκεντρο του οποίου είναι η άποψη ότι όλα βρίσκονται στο μυαλό του παρατηρητή, ενώ αυτό που αποκαλούμε πραγματικότητα δεν είναι παρά ένα σενάριο που επινοούμε καθώς ζούμε. Η εμπεδωμένη αυτή στάση εξηγεί την ευκολία με την οποία ο Καζαντζάκης εξηγεί την αταραξία του από το γεγονός ότι είχε καταληφθεί από το χαμόγελο του Βούδα. Ωστόσο, αυτό που επισκίαζε όλα τα άλλα ήταν η άποψή του για τη μεταβατική εποχή. Παρά τον υπαινιγμό του ότι η εποχή αυτή πλησίαζε στο τέλος της, στα τέλη της δεκαετίας του 1930 και στις αρχές της δεκαετίας του 1940, ο Καζαντζάκης συνέχισε να θεωρεί τη σωστή πράξη αδύνατη –μία άποψη που είχε διατυπώσει στο θεατρικό έργο του *Ξημερώνει* ήδη από το 1906. Για τη μεταβατική αυτή εποχή, αλλά και για αυτή που είχε προηγηθεί,

ήταν η σωστή σκέψη. Με άλλα λόγια, ο Καζαντζάκης δεν μπορούσε να πραγματοποιήσει το όραμά του για την ηρωική πράξη: «να κινάς και να μην είσαι σίγουρος» (Μάνος Χάρης 1961:62). Αντίθετα, όπως το Αφεντικό στον *Αλέξη Ζορμπά*, έπρεπε να «υπολογίσει», σκεπτόμενος το μέλλον και όχι το παρόν.

Από την άλλη πλευρά, στα τέλη του 1930, δεν έβλεπε τον εαυτό του σαν Αφεντικό, και ακόμα λιγότερο σαν τον ανίκανο διανοούμενο που τόσο υποτιμητικά είχε χαρακτηρίσει «ρομαινολανδίστα, εσπεραντίστα, πασιφίστα, ψευτολόγιο». Αντίθετα, τον έβλεπε ως έναν ανδροπρεπή ακτιβιστή του πνεύματος που υπομένει τη χλεύη και των δύο πλευρών λόγω της αφοσίωσής του σε μια υποθετική σύνθεση, η οποία θα λάμβανε χώρα σε ένα ακαθόριστο μέλλον μετά το τέλος της μεταβατικής φρίκης από την οποία απείχε επιδεικτικά.

Όταν εξετάζουμε το είδος της απειλής που αντιμετώπιζε η Ευρώπη και ολόκληρος ο κόσμος το 1939, είναι δύσκολο να δεχτούμε τις καζαντζακικές απόψεις. Βέβαια, δεν ήταν ο μόνος που απέφυγε να πάρει το μέρος του ενός ή του άλλου. Ολόκληρες κοινωνικές ομάδες, όπως οι Κουακέροι, αρνήθηκαν να καταταγούν στον στρατό, υπερασπιζόμενοι το όραμά τους για το μελλοντικό βασίλειο του πνεύματος.⁴ Στην Αγγλία, ο Σερ Όσμπερτ Σίτγουελ (Osbert Sitwell) διακήρυξε το 1943 ότι μια χώρα «αξίζει να πεθάνει ή να ζήσει για τα λουλούδια που φυτρώνουν στη γη της» και ότι «η σύγχρονη ανάπτυξη μιας “υγιούς ιθαγενείας”», όπως την αποκαλούσε, στο πλαίσιο της οποίας όλοι οι άνθρωποι είναι υποχρεωμένοι να συμμετάσχουν στην απόκρουση των επιθέσεων από ξηράς, θαλάσσης και αέρος που γίνονται εναντίον τους εξαιτίας της ανικανότητάς τους ως ψηφοφόρων, στερώνει κάθε ταλέντο» (Sitwell 1943:162, 168). Ωστόσο, τα παραδείγματα αυτά δεν είναι απολύτως ακριβή. Σε αντίθεση με τον Καζαντζάκη, οι άνθρωποι αυτοί είχαν διαχωρίσει τη θέση τους από τα πολιτικά δρώμενα· οι πρώτοι –οι Κουακέροι– λόγω της απόλυτης αφοσίωσής τους σε μια εσχατολογικού χαρακτήρα θρησκεία και ο δεύτερος –ο Σίτγουελ– λόγω των απόλυτων αισθητικών αντιλήψεών του. Αντιθέτως, ο Καζαντζάκης συγκάλυπτε τη θρησκευτικότητα και τον αισθητισμό του με ένα πολιτικό περίβλημα, σε μια προσπάθεια να πείσει τους άλλους αλλά και τον ίδιο του τον εαυτό ότι ακολουθούσε μια ακτιβιστική στρατηγική σε ένα υψηλότερο επίπεδο.

Παρότι προσκάλεσε και άλλους ανθρώπους του πνεύματος να τον ακολουθήσουν, εκείνοι δεν βρήκαν καθόλου ελκυστικές τις θέσεις του. Ο Γιώργος Θεοτοκάς, λόγου χάριν, στράφηκε δημόσια τον Δεκέμβριο του 1939 εναντίον όλων όσων υποστήριζαν την άποψη, κύριος εκπρόσωπος της οποίας ήταν στην Ελλάδα ο Καζαντζάκης, ότι όλες οι συγκρουόμενες δυνάμεις ήταν ιστορικά αναγκαίες για τη δημιουργία ενός νέου κόσμου (Θεοτοκάς 1939). Ηθική απόρροια της άποψης αυτής, υποστήριξε ο Θεοτοκάς, είναι η θέση ότι όλες οι πλευρές έχουν δικαίωμα. Τον Δεκέμβριο του 1939, με τη Γερμανία να έχει καταλάβει ήδη την Πολωνία και να βρίσκεται επισήμως σε πόλεμο με τη Βρετανία και τη Γαλλία, ο Καζα-

ντζάκης δεν θα το δεχόταν αυτό. Στην εξαιρετική μελέτη του για τον Καζαντζάκη (1960:576), ο Νικηφόρος Βρεττάκος, αναφερόμενος στο έργο *Ταξιδεύοντας: Αγγλία*, θεωρεί ότι αυτό το βιβλίο επιβεβαιώνει την άποψη ότι τη δεκαετία του 1930 ο συγγραφέας είχε χάσει την επαφή του με την πραγματικότητα. Όλα τα «μεγάλα λόγια» του για τον «υπεύθυνο άνθρωπο» και τα παρόμοια, επιμένει ο Βρεττάκος, είναι απλώς τρόποι για να αποπροσανατολίσει τον κόσμο σχετικά με την άρνησή του να καταδικάσει τον Χίτλερ. Με τον τρόπο αυτό, κατέστη δέσμιος των έμμονων ιδεών και της ρητορικής του.

Προσωπικά, θεωρώ ότι οι επικρίσεις αυτές είναι και βάσιμες και δίκαιες. Παρ' όλα αυτά, ο Καζαντζάκης επιδείκνυε πάντα ένα είδος νευρικότητας έναντι των επιταγών του νου. Τη δεκαετία του 1940, αυτό του επέτρεψε να ανακτήσει κατά καιρούς την επαφή του με την πραγματικότητα, πράγμα που ωφέλησε πολύ την καριέρα του.